

"OP DE BRES VOOR DE JENEVERBES"

HERINTRODUCTIE VAN DE JENEVERBES IN ZUID-LIMBURG

Henk Hillegers, Misweg 90, B-3770 Zussen (B)

Dit artikel geeft een overzicht van een project dat de herintroductie van de Jeneverbes (*Juniperus communis* L.), een voor zover bekend in Zuid-Limburg uitgestorven soort "naaldboom" beoogt.

Vooraf wordt kort ingegaan op de oecologie van deze toch wel in brede kringen van de bevolking bekende struikachtige boomsoort, met name worden de oorzaken van de sterke achteruitgang tijdens de eerste helft van deze eeuw besproken. Vanaf de jaren '70 is er sprake van een omwenteling in het beheer van het biotoop van de Jeneverbes die dusdanig anders is dat voor deze landschapskarakteristieke soort opnieuw kansen voor vestiging in natuurreservaten zullen ontstaan. Om dit natuurlijke proces te laten plaatsvinden, moeten echter eerst, kunstmatig en bewust "moederplanten" op diverse plaatsen in Zuid-Limburg worden uitgeplant.

LEVENSTRATEGIE VAN DE JENEVERBES

De Jeneverbes is een manshoge altijd groenblijvende struik. Het is de enige wilde vertegenwoordiger van de "naaldbomen" in Nederland. De bladeren zijn klein en naaldevormig, bitter van smaak en bestand tegen uitdroging. De plant is tweehuizig, d.w.z. er zijn mannelijke exemplaren die alleen stuifmeel produceren en vrouwelijke exemplaren die, wanneer ze volwassen zijn, bessen kunnen dragen. Deze zijn bolvormig met een doorsnee van een halve cm, bezitten een blauw berijpte kleur en bevatten één zaad (figuur 1).

De bes wordt door vogels, o.a. lijsterachtigen, gegeten. Het harde zaadje wordt niet verteerd en verlaat in kiemkrachtige toestand het lichaam van de vogel. Op deze wijze kan een jonge plant op hoogstens enige kilometers afstand van de moederplant opgroeien.

De Jeneverbes gedraagt zich onder natuurlijke omstandigheden als een echte "asceet", groeit langzaam, heeft weinig water en voedingsstoffen nodig en kan onder de meest barre omstandigheden toch nog in leven blijven. Karakteristieke groeiplaatsen zijn in Nederland droge duinen, zandverstuivingen en heidevelden. In Zuid-Limburg kwam de Jeneverbes voor op droge kalkgraslanden en

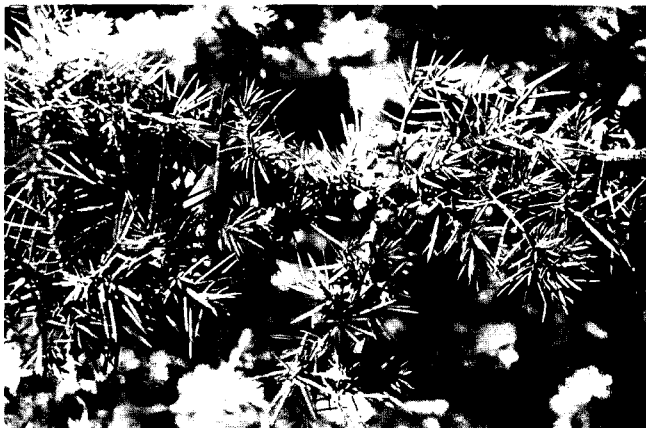
andere schrale en droge gronden die door schapenkudden extensief werden begrast (figuur 2 en 3). Ook tegen vraat door schapen en ander vee is de soort bestand dank zij de naaldevormige, stekende blaadjes, de har-sige smaak en de vezelige bast.

De Jeneverbes is binnen Nederland sinds enige jaren wettelijk beschermd, evenals in Duitsland en België.

HET OECOLOGISCH BELANG VAN JENEVERBESSTRUWELN

Uit uitvoerig onderzoek gedaan in de laatste decennia is gebleken dat Jeneverbesstruwelen bijzondere en gevarieerde levensgemeenschappen voorstellen. Zo zijn er (in Noord-Engeland) 90 verschillende soorten insecten direct of indirect afhankelijk van de plant. Uit Nederlands onderzoek bleek dat een reeks van soorten paddestoelen alleen of vrijwel alleen in struwelen van Jeneverbessen voorkomt.

Ook sommige soorten bloemplanten vertonen een speciale voorkeur voor Jeneverbesstruwelen. Vermoedelijk heeft de beschutting van het struweel (en de bessen) een aantrekkingskracht voor bepaalde vogelsoorten

FIGUUR 1.
Jeneverbes (*Juniperus communis*): ♀ plant met bessen (foto: B. Graatsma).

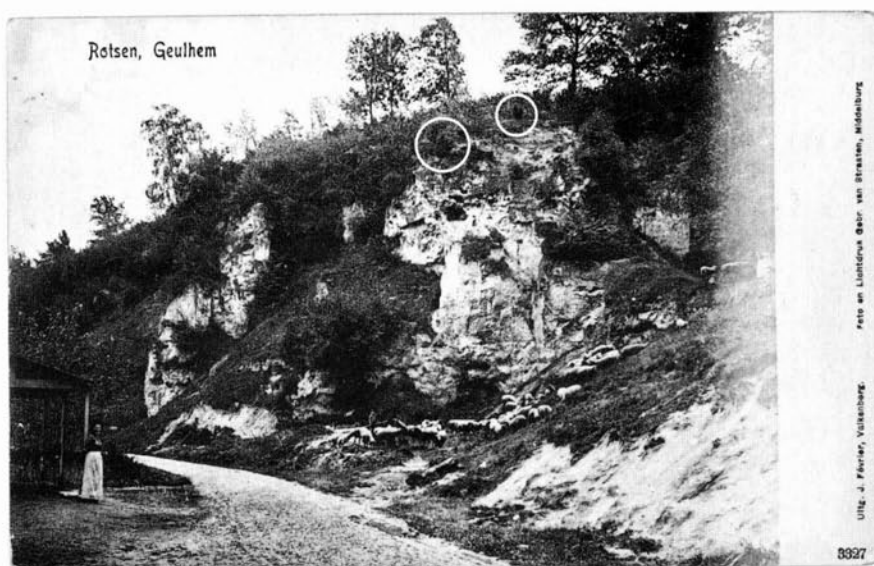
die via zaden in hun uitwerpselen deze struwelen voorzien van een andere flora. De gevarieerde levensgemeenschap van het Jeneverbesstruweel heeft ongetwijfeld te maken met de langdurige aanwezigheid van deze elementen in het Noordwesteuropese landschap.

Al vanaf de laatste ijstijd hebben Jeneverbesstruwelen zich in ons klimaatgebied kunnen ontwikkelen, aanvankelijk in een koud klimaat (en als gevolg daarvan open landschap) en later in een door beweiding door wilde herbivoren en nog later door gedomesticeerde herbivoren opgehouden landschap. Struwelen van Jeneverbesstruiken in halfnatuurlijke landschappen zijn in Noordwest-Europa zeldzaam geworden en genieten overal bescherming. In de directe omgeving van Zuid-Limburg komen ze nog voor, bv. nabij As in de Belgische Kempen (figuur 4), bij Venraij in Noord-Limburg (figuur 5) en op diverse plaatsen in de Eifel (figuur 6). Dergelijke struwelen komen daar momenteel vrijwel alleen in natuurreservaten voor.

OORZAKEN VAN DE STERKE ACHTERUITGANG

Vanaf het begin van de vorige eeuw ging overal in Noordwest-Europa de Jeneverbes achteruit: duinen, schrale graslanden en heiden werden in cultuur gebracht. De overgebleven restanten werden tot natuurreservaten verklaard. Maar ook daar ging het de Jeneverbes niet voor de wind; via de "zure regen" wordt hun biotoop bemest en op een andere manier beheerd dan door extensieve beweiding met schapen in kuddeverband, zoals vroeger (figuur 2). Alleen in natuurreservaten op zeer schrale gronden (o.a. in stuifzanden en op droge heiden) hebben zich nog exemplaren kunnen handhaven die groepsgewijs struwelen vormen. Dit proces van achteruitgang is voor de rond Zuid-Limburg gelegen gebieden goed gedocumenteerd (BURNY, 1985; LEJEUNE *et al.*, 1986; VAN DEN MUNCKHOFF, 1991A en B).

In Nederlands Zuid-Limburg kon men tussen 1900 en 1925 nog op enkele tientallen standplaatsen Jeneverbessen aantreffen, tussen 1925 en 1950 waren er nog 31 standplaatsen, tussen 1950 en 1975 nog drie en na 1975 was de soort, voor zover bekend, in het wild verdwenen. Deze gegevens zijn niet alleen verzameld door oplettende botanici zoals dr. De

FIGUUR 2. Extensieve begrazing van schrale kalkhellingen door een rondtrekkende schapenkudde onder leiding van een scheper. De als zodanig herkenbare Jeneverbesstruiken zijn omcirkeld (omgeving Koepelgrot nabij Geulhem; oude prentbriefkaart ca. 1900. Collectie B. Graatsma).

FIGUUR 3. Scheper op de voormalige Meerssenerhei met Jeneverbesstruiken. Op de achtergrond rechts de kerk van Meerssen (tekening eind vorige eeuw, Collectie weduwe Volders).

Wever die de achteruitgang van de Jeneverbes in zijn aantekeningen heeft beschreven (o.a. DE WEVER, 1928; HILLEGERS, 1985). Ook uit oude foto's kan de aanwezigheid van Jeneverbesstruiken worden afgeleid (figuur 2; WILLEMS & GRAATSMA, 1993).

Er zijn in Zuid-Limburg echter nog exemplaren van de Jeneverbes in particuliere tuinen terecht gekomen die destijds vanuit de oorspronkelijke groeiplaats zijn uitgegraven. Anno 1994 zijn deze exemplaren tot forse struiken uitgegroeid, maar omdat zij hier als solitair zijn aangeplant, wordt er geen zaad gevormd en is er geen sprake meer van een herkolonisatie van de biotopen waarin de soort oorspronkelijke groeiplaatsen bezette.

Met bewust uitgraven is één oorzaak van achteruitgang gegeven, maar dat was zeker niet de belangrijkste oorzaak.

Het verdwijnen van het areaal schraal grasland ten gunste van bos of cultuurgrasland in combinatie met het stopzetten van het traditionele beheer van het droge schraalland, het extensieve beheer met schapen onder leiding van een herder (figuur 2), is ongetwijfeld de hoofdoorzaak. Het regelmatig branden van de laatste restanten van het schraalland, als een maatregel van beheer en uitgevoerd o.a. door natuurterreinbeherende instanties tussen 1950 en 1975, heeft de soort uiteindelijk de genadeslag toegediend: het harsige loof brandt als een lier.

FIGUUR 4.
Het Heiderbos nabij As herbergt het grootste aaneengesloten Jeneverbesstruweel in België
(foto: B. Graatsma).

FIGUUR 5.
Het natuurreservaat Boschhuizerbergen nabij Venraij in Noord-Limburg herbergt het grootste Jeneverbesstruweel in Nederlands Limburg
(foto: B. Graatsma).

FIGUUR 6.
In het "Wacholder Schutzgebiet" Lampertsbachtal en de omgeving van Alendorf ten zuiden van Blankenheim (Eifel) bevindt zich een aantal soortenrijke Jeneverbesstruwelen op kalk
(foto: B. Graatsma).

DE RELATIE MET DE MENS

Grofgeschetst kan die relatie in het verleden omschreven worden als "weide-onkruid met enige nuttige eigenschappen". Enerzijds werden Jeneverbesstruwelen door periodiek afbranden ter plekke onderdrukt, anderzijds werd het brandbaar materiaal meegenomen en benut om, speciaal, hammen en worsten te roken. Ook is loof gebruikt als materiaal om tijdens religieuze festiviteiten erebogen

te bekleden. Daarnaast is, zoals uit de naam Jeneverbes blijkt, gebruik gemaakt van de smaakstoffen in de gedroogde bes, om graanjenever en zuurkool op smaak te brengen. Aan diezelfde harsige smaak- en geurstoffen werd een medicinale werking toegekend. Vanwege al deze eigenschappen was de Jeneverbes in brede kringen van de bevolking bekend. De dialectnaam "wrakel", "vrakkel" of "wacheler", die nu niet meer gebruikt wordt, is zelfs in toponiemen terecht gekomen, o.a. in de "Wrakelberg" bij Ubachsberg en "Wagelerbos" bij Landsrade.

De Jeneverbes is daarom, behalve als een natuurhistorisch relict ook als een cultuurhistorisch relict te beschouwen. Het verlies valt dus dubbel te betreuren.

EEN NIEUWE KANS VOOR DE JENEVERBES

Vanaf 1980 worden de resten van de voormalige schraallanden, beroemd door hun gevarieerde flora en fauna en om die redenen aangekocht door natuurterreinbeherende instanties, weer opnieuw, zoals vroeger, op extensieve wijze begraaasd door Mergellandschapen. Zoals al gezegd: de Jeneverbes is een extreem voorbeeld van een begrazingsresistente soort die een extensief beweidingsbeheer gemakkelijk kan overleven; zowel door geur en smaak als door stekeligheid van blad en taaheid van de schors is de soort tegen vraat door schapen of ander vee goed beschermd. Daarom heeft het nu wel zin Jeneverbessen te herintroduceren; vanuit de lokaliteit van herintroductie kan spontane (her)kolonisatie van de begraaasde schraallanden plaats vinden.

VERANTWOORDING EN METHODIEK

Herintroductie van soorten bloeiplanten is in verreweg de meeste gevallen oecologisch onverantwoord; voor de Jeneverbes is die herintroductie, zeker op de manier waarop die binnen Zuid-Limburg zal worden gerealiseerd, m.i. wél verantwoord en wel om de volgende redenen:

1. De betreffende soort is, voor zover bekend, nog niet zo lang geleden in Zuid-Limburg uitgestorven; standplaatsen, groeiomstandigheden en oorzaken van het proces van uitsterven in natuurlijke omstandigheden zijn bekend. Ook andere oecologische gegevens (o.a. bloembiologie en verspreiding van zaden en kieming daarvan) geven aan dat door de wijze van herintroductie de soort nieuwe kansen in Zuid-Limburg krijgt.
2. Per toeval zijn er nog enkele, uit wilde populaties in Zuid-Limburg afkomstige exemplaren in leven gebleven. Alleen dit genetisch materiaal zal voor herintroductie gebruikt worden.

De in privétuinen voorkomende, solitaire exemplaren dragen geen vruchten en funge-

ren dus niet als dispersiebron. Mannelijke en vrouwelijke exemplaren moeten immers op korte afstand van elkaar staan om bevruchting en zaadzetting te garanderen. Het transport van zaad geschiedt via vogels. De dichtstbijzijnde wilde populatie met zaadproducerende individuen bevindt zich op een afstand van 30 km tot het midden van Zuid-Limburg (figuur 7; LEJEUNE *et al.*, 1986). De kans dat lijsterachtigen zaden droppen in geschikte biotopen lijkt heel klein. Het is dus van belang zaadproducerende exemplaren in het gebied en afkomstig uit dat gebied terug te brengen. Dit kan het beste gebeuren door stekken.

3. De stekken van deze mannelijke en vrouwelijke exemplaren worden in een zo gevarieerd mogelijke groep bij elkaar geplaatst, zodanig dat de kans op eventuele inteelt minimaal en de kans op vruchtbaar nakomelingschap maximaal is.
4. De stekken worden groepsgewijs op particuliere gronden uitgeplant in de directe omgeving van een natuurreservaat; de verspreiding van de Jeneverbes binnen het natuurreservaat gaat vervolgens op een natuurlijke wijze tot stand komen. De pootplaats zou men dus met een "zaadbrontuin" kunnen vergelijken (men vergelijk de bijdrage van Westhoff elders in deze aflevering).

De te volgen methodiek is in grote lijn aldus:

- a) van 5 inheemse exemplaren, waarvan 3 vrouwelijke en 2 mannelijke, worden 5 x 22 stekken gesneden,
- b) per stek opgekweekt,
- c) uitgepoot per 5 stuks op 10-15 pootlocaties en
- d) gedurende enige jaren beschermd en bewaakt.

Meer in detail:

ad a) alvorens te stekken worden de oorspronkelijk inheemse exemplaren tijdens het voorjaar van 1994 gesext, d.w.z. vastgesteld aan de hand van de bloeiwijze of het betreffende exemplaar mannelijk of vrouwelijk is. Het is immers noodzakelijk dat er op de uitpootplaats ongeveer evenveel mannelijke als vrouwelijke exemplaren komen te staan.

Vervolgens worden er van de geschikte volwassen exemplaren in de maand september van 1994 in totaal 120 stengeltopstekken verzameld ter grootte van circa 10 cm. De stengel wordt scheef afgesneden en het snijvlak wordt met een wortelstimulerend hormoon bestreken;

ad b) onder gecontroleerde omstandigheden (per pot één stek, aanvankelijk onder glas) worden vervolgens de stekken opgekweekt tot planten van 30 tot 40 cm hoog. Dit opkweken kost 2 tot 3 jaar;

ad c) tijdens het voorjaar van 1997 of 1998 worden de jonge exemplaren uitgepoot op de pootlocaties. Een pootlocatie ligt niet binnen een schraal grasland dat door mergellandschappen extensief wordt beweide en uit een natuurreservaat bestaat, maar binnen een belendend perceel dat het eigendom is van een particulier die daartoe toestemming heeft verleend. Per pootlocatie komen minimaal 5 exemplaren te staan, waarvan er 2 mannelijk zijn. Alle exemplaren zijn afkomstig van "ouder" individuen van verschillende herkomst. Het minimale oppervlak van de pootlocatie bedraagt 20 vierkante meter en wordt afgezet met een beschermende afrastering om o.a. vertrapping door mens of vee te voorkomen;

ad d) tenslotte worden de exemplaren in de pootlocaties enige jaren in bescherming genomen totdat zij ongeveer 150 cm hoog zijn. Pas dan kan de afrastering rond de pootlocaties worden verwijderd en kunnen de exemplaren die dan gaan bloeien en vrucht zetten op een spontane wijze voor nakomelingen gaan zorgen in het nabijgelegen begraasde schraalland.

SUMMARY

A PLEA FOR THE REINTRODUCTION OF THE JUNIPER INTO SOUTHERN LIMBURG

For several reasons, most plant species should not be reintroduced into natural habitats on purpose. There is, however, at least one exception: with a little human

FIGUUR 7. De laatste Jeneverbespopulatie in het Mergelland bevindt zich op het Belgische deel van de St.-Pietersberg. Bij de ontdekking in 1984 was de populatie bijna ter ziele. Na een grondige kaalkap van de omringende bosopslag in 1984 en 1985 is de populatie, die toen ca. 40 exemplaren telde, veiliggesteld (situatie 1985. Foto: B. Graatsma).

help, the Juniper (*Juniperus communis*) could get a second chance of reintroducing itself into natural habitats in the southern part of the province of Limburg.

LITERATUUR

- BURNY, J., 1985. Het vroeger en huidig voorkomen van de Jeneverbes, *Juniperus communis* L. op de Hoge Kempen (provincie Limburg, België). *Wielewaal* 51 (1): 10-30.
- HILLEGERS, H.P.M., 1985. De Jeneverbes, uitgestorven in het Mergelland? *Natuurhist. Maandbl.* 74 (3): 42-44.
- LEJEUNE, M., W. VERBEKE & J. HEYVAERT, 1986. Jeneverbes (*Juniperus communis* L.) op de Sint-Pietersberg (Provincie Luik, België). *Natuurhist. Maandbl.* 75 (4): 63-68.
- MUNCKHOF, P. VAN DEN, 1991A. Jeneverbessen: levende herinneringen aan armoede en ellende (deel 1). *Natuurhist. Maandbl.* 80 (9): 162-170.
- MUNCKHOF, P. VAN DEN, 1991B. Jeneverbessen: levende herinneringen aan armoede en ellende (deel 2). *Natuurhist. Maandbl.* 80 (10): 191-195.
- WILLEMS, J.H. & B.G. GRAATSMAN, 1993. Jeneverbes in Zuid-Limburg: een populatie op papier. *Natuurhist. Maandbl.* 82 (11): 263-268.